

Beata Żywicka

Uniwersytet w Siedlcach

 <https://orcid.org/0000-0001-9453-9733>

beata.zywicka@uws.edu.pl

Zmiany w obrazie wybranych regionów i ich mieszkańców we współczesnym języku polskim na przykładzie Śląska i Ślązaka

Streszczenie. Celem tego opracowania jest nakreślenie obrazu jednego z najbardziej uprzemysłowionego regionu Polski – Śląska i jego mieszkańców Ślązaków ukształtowanego w potocznej świadomości językowej oraz aksjologicznej współczesnych młodych Polaków w ciągu ostatnich 40 lat. W eksperymencie lingwistycznym wzięli udział młodzi ludzie, studiujący w lubelskich uczelniach państwowych. Do analizy wytypowano materiał ankietowy zebrany w czasie czterech akcji badawczych w dziesięcioletnich odstępach czasowych. Po raz pierwszy ankietę przeprowadzono w roku 1990, natomiast ostatnie badanie odbyło się w roku 2020. Ankieta miała charakter kognitywny, zawierała pytanie o charakterze otwartym, które miało skłonić respondentów, do udzielania osobistych spostrzeżeń na temat Śląska i Ślązaka. Materiał badawczy uzyskany w taki sposób pozwolił zarejestrować ewolucję badanych zmian jakościowych, jakie nastąpiły w rozumieniu tej nazwy regionu i jej mieszkańców oraz odnotować dość szybkie tempo zaistniałych przeobrażeń w czterech momentach czasowych.

Słowa kluczowe: ankieta słownika aksjologicznego, aspekt, nazwy regionów i ich mieszkańców, wartości, wartościowanie

Changes in the image of selected names of regions and their inhabitants in contemporary Polish on the example of Śląsk and Ślązak

Summary. The aim of this study is to draw a picture of one of the most industrialised regions of Poland – Śląsk and its Ślązak inhabitants as shaped in the colloquial linguistic and axiological consciousness of contemporary young Poles over the last forty years. The linguistic experiment involved young people studying at Lublin's state universities. Survey material collected during four research campaigns at ten-year intervals was selected for analysis. The survey was conducted for the first time in 1990, while the last survey took place in 2020. The survey was cognitive in nature, and included an open-ended question that was intended to prompt respondents to give their personal observations

about Śląsk and Ślązak. The survey material obtained in this way made it possible to record the evolution of the qualitative changes that have taken place in the understanding of this name of the region and its inhabitants, and to note the rather rapid pace of the transformations that have taken place at four points in time.

Keywords: axiological dictionary survey, aspect, names of regions and their inhabitants, values, valuation

Wprowadzenie

Ewa Rzetelska-Feleszko, pisząc o znaczeniu nazw własnych, podkreślała, że są one „bogactwem każdego narodu”, ponieważ

kryją w sobie wiedzę o historii kultury i religii [...] o działaniach, dążeniach, a nawet emocjach ludzi, jak również o realiach życia oraz ludzkich wartościach. [...] Są zawsze świadectwem swej epoki. Jako świadkowie różnych stuleci i regionów nazwy własne mówią o ziemi, wodach, roślinach i zwierzętach [...], a także o ludziach. [...] Są silnie związane z całokształtem ludzkiej kultury – zarówno materialnej, jak społecznej – niż jakkolwiek inny dział słownictwa (Rzetelska-Feleszko 1998: 9–10, 15).

Biorąc pod uwagę powyższe spostrzeżenia dotyczące rozumienia nazw własnych, postaram się nakreślić obraz jednego z najbardziej uprzemysłowionego regionu Polski – Śląska i jego mieszkańców Ślązaków, oraz pokazać zmiany zachodzące w ich konceptualizacji w powszechnej świadomości językowej oraz aksjologicznej współczesnych młodych Polaków w ciągu ostatnich 40 lat. Poddany analizie materiał ankietowy został pozyskany w czterech akcjach badawczych w dziesięcioletnich odstępach czasowych. Po raz pierwszy ankietę przeprowadzono w roku 1990, natomiast ostatnie badanie odbyło się w roku 2020. Zgromadzone dane nazwano umownie ASA, czyli ankietą słownika aksjologicznego. Do udziału w eksperymencie lingwistycznym wytypowano młodych ludzi, studiujących w lubelskich uczelniach państwowych. Wybór ankiety o charakterze kognitywnym, zawierającej pytania o charakterze otwartym, miał skłonić respondentów, by wypowiedzieli się, co według nich stanowi o istocie Śląska i Ślązaka¹. Materiał eksploracyjny uzyskany w taki sposób pozwolił zarejestrować ewolucję badanych zmian jakościowych oraz ilościowych, jakie nastąpiły w rozumieniu wytypowanej nazwy regionu i jego mieszkańców w czasie ostatnich czterech dekad.

¹ Studenci, biorący udział w ankiecie, udzielali odpowiedzi na pytania: *Co według Ciebie stanowi o istocie Śląska? Co według Ciebie stanowi o istocie prawdziwego Ślązaka?*

1. Śląsk w świetle badań ankietowych (ASA 1990, 2000, 2010, 2020)²

1.1. Śląsk według ASA 1990³

Obraz Śląska wykreowany przez polskich studentów w roku 1990⁴ koncentruje się przede wszystkim na cechach bytowych związanych z dominacją przemysłu górniczo-hutniczego (przemysł górniczo-hutniczy (B); 74 / 26,58%) i zanieczyszczonym powietrzem (jest zanieczyszczony (B); 74 / 20,39%). Te dwie cechy były najczęściej przytaczane przez respondentów, a wskaźnik ich stereotypizacji⁵ był bardzo wysoki, ponieważ wyniósł ponad 50,00%. Wśród pozostałych cech bytowych respondenci zwracali uwagę na bogactwo pokładów mineralnych znajdujących się w tym regionie (posiada bogactwa mineralne (B); 7 / 1,93%) i ciężko pracujących górników (górnicy ciężko pracują (B); 4 / 1,1%).

Obraz Śląska wzbogaciły również cechy kulturowe dotyczące swoistości języka, którym mówią ludzie zamieszkujący ten region (ludzie mówią gwarą (K); 24 / 6,61%), specyficznej kultury (ma specyficzną kulturę (K); 14 / 3,86%), pielęgnowania i kultywowania regionalnych tradycji i obrzędów (jego mieszkańcy zachowują i kultywują regionalne tradycje (K); 7 / 1,93%). Ankietowani dość często pisali o wysokim zaludnieniu tego regionu (duże skupisko ludności (S); 14 / 3,86%), który jest głównie zamieszkiwany przez ludzi pracujących w kopalniach (żyją tam górnicy (S); 8 / 2,20%). Poza tym Śląsk wyróżnia się położeniem geograficznym ((L); 11 / 3,03%) i bogatą historią (ma swoją historię ((H); 10 / 2,75%). Młodzi respondenci niekiedy kojarzyli ten region z powstaniem śląskimi (wybuchło tam powstanie śląskie (H); 8 / 2,20%), podkreślając przy tym jego przynależność do Polski (T); 4 / 1,1%).

² W każdym roku w badanej grupie znalazło się ok. 100 osób, w wieku od 19 do 25 lat, studiujących na kierunkach humanistycznych i ścisłych w różnych lubelskich uczelniach państwowych, tj. Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej (UMCS), Uniwersytecie Medycznym (UM daw. AM), Uniwersytecie Przyrodniczym (UP daw. AR), Katolickim Uniwersytecie Lubelskim (KUL) i Politechnice Lubelskiej (PL). W roku 1990 w ankiecie przeprowadzonej na UMCS wzięło udział 41 osoby, w tym 38 K i 3 M; na UM – 16 osób, 8 K i 8 M; UP – 17 osób, 6 K i 11 M; KUL – 8 osób, 8 K i 0 M, a na PL – 22 osoby, 0 K i 22 M. W roku 2000 ankiecie poddano na UMCS – 25 osób, w tym 22 K i 3 M; na UM – 16 osób, 9 K i 7 M; UP – 6 osób, 6 K i 0 M; KUL – 11 osób, 11 K i 0 M, a na PL – 36 osób, 14 K i 22 M. W roku 2010 odpowiedzi udzieliło z UMCS – 24 osoby, w tym 22 K i 2 M; z UM – 17 osób, 10 K i 7 M; z UP – 23 osoby, 14 K i 9 M; z KUL – 20 osób, 18 K i 2 M, a z PL – 27 osób, 14 K i 13 M. W sumie w badaniu wzięło udział 412 respondentów. Natomiast w ostatniej akcji badawczej zorganizowanej w roku 2020 na UMCS wypowiedziało się 76 osób, w tym 71 K i 5 M; na UM – 12 osób, 7 K i 5 M; na KUL – 4 osoby, 2 K i 2 M, a na PL – 11 osób, 4 K i 7 M. W eksperymencie lingwistycznym nazwanym umownie ASA 1990, 2000, 2010 i 2020 uczestniczyło w sumie 412 respondentów.

³ W roku 1990 w ankiecie (ASA 1990) wzięło udział 104 osoby (N = 104), podając 363 wyrażenia cytatomy (W = 363) pogrupowanych w 79 identyfikatorów deskryptorowych (D = 79).

⁴ Podsumowując wyniki badań ankietowych z roku 1990 i 2000, korzystam z opracowania własnego, zob. Żywicka 2006: 299–302.

⁵ Wskaźnik stereotypizacji został obliczony na podstawie wzoru zaproponowanego przez J. Bartmińskiego (1988: 101), gdzie Ws to wskaźnik stereotypizacji dwu cech wymienionych najczęściej, zaś Fh1 i Fh2 – suma dwóch cech o najwyższej liczbie wskazań oraz W – liczba wszystkich wyrażenia cytowanych.

1.2. Śląsk według ASA 2000⁶

W roku 2000 respondenci przypisywali Śląskowi prawie takie same cechy jak dekadę wcześniej. Dwa komponenty znaczeniowe w obrazie Śląska najczęściej wskazywane przez ankietowanych także nie uległy zmianie, a więc ponownie najważniejsze okazały się cechy bytowe silnie akcentujące związek tego regionu z przemysłem górniczo-hutniczym (dominuje tam przemysł górniczo-hutniczy (B); 74 / 26,58%) i wszechobecnym zanieczyszczeniem (jest zanieczyszczony (B); 40 / 13,79%). Jedyne wskaźnik stereotypizacji był nieco niższy, sięgając niewiele ponad 40,00%. Co ciekawe, respondenci w ogóle nie wspomnieli o cechach politycznych podkreślających przynależność Śląska do Polski. Wśród cech historycznych zabrakło też uwagi odnoszącej się do wybuchu powstań śląskich.

1.3. Śląsk według ASA 2010⁷

Rok 2010 nie przyniósł znaczących zmian w rozumieniu tego pojęcia. Nadal respondenci koncentrowali swoją uwagę na cechach bytowych, podkreślając silny związek tego regionu z przemysłem wydobywczym (dominuje tam przemysł górniczo-hutniczy (B); 105 / 36,58%). Zespół elementów konstytutywnych został wzbogacony przez cechy kulturowe uwydatniające specyfikę języka mieszkańców Śląska (ludzie mówią gwarą (K); 43 / 14,98%) oraz bytowe eksponujące walory gastronomiczne tego regionu (kuchnia regionalna (B); 12 / 4,18%). Respondenci po raz pierwszy skojarzyli ten region z Katowicami, które od lat 90. XX w. są postrzegane jako wielofunkcyjny ośrodek przemysłowy o randze krajowej i regionalnej, zaliczany do obszarów metropolitalnych w Polsce (miasto Katowice (L); 5 / 1,72%).

1.4. Śląsk według ASA 2020⁸

W roku 2020 centrum znaczeniowe badanego pojęcia nie zmieniło się. W obrazie Śląska nie zostały udokumentowane żadne nowe cechy. Jedyne wzrosła ranga cech kulturowych związanych z unikalną kulturą, specyficznym językiem i regionalnymi tradycjami, które wyraźnie umocniły swoją pozycję i zdominowały sferę cech pierwszoplanowych.

⁶ W roku 2000 odpowiedzi udzieliło 94 respondentów (N = 94), podając 60 charakterystyk deskryptorowych (D = 60), poświadczonych łącznie w 290 wyrażeniach-cytatach (W = 290).

⁷ W roku 2010 na to samo pytanie odpowiedziało 111 osób (N = 111), podając 58 cech deskryptorowych (D = 58) powtórzonych w sumie na poziomie cytatów 287 razy (W = 287).

⁸ W roku 2020 na pytanie o istotę Śląska odpowiedzi udzieliło 103 studentów (N = 103), wymieniając 54 cechy deskryptorowe (D = 54), powtórzonych łącznie na poziomie 252 cytatów (W = 252).

Tabela 1. Zestawienie cech Śląska według danych ankietowych z roku 1990, 2000, 2010 i 2020 (ASA 1990, ASA 2000, ASA 2010, ASA 2020), które uzyskały największą liczbę wskazań⁹

Lp.	ASA 1990	ASA 2000	ASA 2010	ASA 2020
1.	dominuje tam przemysł górniczo-hutniczy (B); 91 / 26,72%	dominuje tam przemysł górniczo-hutniczy (B); 74 / 26,58%	dominuje tam przemysł górniczo-hutniczy (B); 105 / 36,58%	dominuje tam przemysł górniczo-hutniczy (B); 56 / 22,40%
2.	jest zanieczyszczony (B); 74 / 20,39%	jest zanieczyszczony (B); 40 / 13,79%	ludzie mówią gwarą (K); 43 / 14,98%	ludzie mówią gwarą (K); 55 / 22,00%
3.	ludzie mówią gwarą (K); 24 / 6,61%	ludzie mówią gwarą (K); 36 / 12,41%	zanieczyszczone środowisko (B); 18 / 6,27%	unikalna kultura (K); 22 / 8,8%
4.	ma specyficzną kulturę (K); 14 / 3,86%	ma specyficzną kulturę (K); 21 / 7,24%	kuchnia regionalna (B); 12 / 4,18%	kuchnia śląska (B); 19 / 7,6%
5.	duże skupisko ludności (S); 14 / 3,86%	wyróżnia się położeniem geograficznym (L); 14 / 4,83%	jego historia (H); 9 / 3,13%	jego mieszkańcy zachowują i kultuwują regionalne tradycje (K); 17 / 6,8%
6.	wyróżnia się położeniem geograficznym (L); 11 / 3,03%	jego mieszkańcy zachowują i kultuwują regionalne tradycje (K); 12 / 4,14%	górnicy (S); 8 / 2,78%	położenie geograficzne (L); 10 / 4,0%;
7.	ma swoją historię (H); 10 / 2,75%	ma swoją historię (H); 11 / 3,79%	regionalne tradycje i obyczaje (K); 7 / 2,43%	ma swoją historię (H); 7 / 2,8%
8.	żyją tam górnicy (S); 8 / 2,20%	mieszkają tam ludzie (S); 14 / 3,86%	ludzie, którzy tam mieszkają (S); 7 / 2,43%	Ślązacy (S); 5 / 2,0%
9.	wybuchło tam powstanie śląskie (H); 8 / 2,20%	żyją tam górnicy (S); 8 / 2,20%	unikalna kultura (K); 6 / 2,09%	górnicy pracujący w kopalni (S); 4 / 1,6%
10.	posiada bogactwa mineralne (B); 7 / 1,93%	---	miasto Katowice (L); 5 / 1,72%	jest zanieczyszczony (B); 4 / 1,6%

⁹ W tabeli cechy ułożono według malejącej frekwencji, uwzględniając te, których występowanie było wyższe lub równe trzem, natomiast przy podsumowaniu wyników wzięto pod uwagę wszystkie cechy, również te jednostkowe.

Tabela 1. cd.

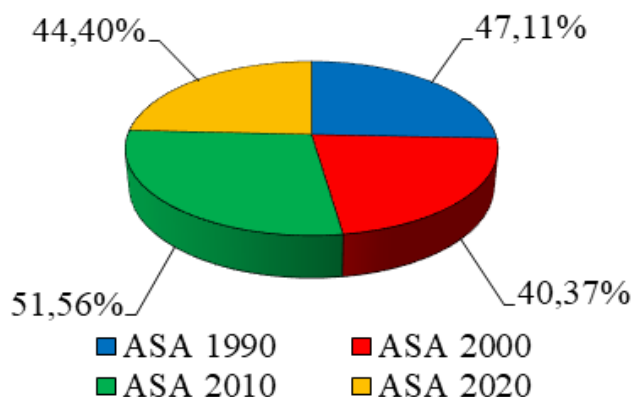
11.	jego mieszkańcy zachowują i kultywują regionalne tradycje (K); 7 / 1,93%	---	---	jego mieszkańcy zachowują i kultywują regionalne obyczaje (K); 3 / 1,2%
12.	przynależy do Polski (T); 4 / 1,1%	---	---	ubiór (B); 3; / 1,2%
13.	górnicy ciężko pracują (B); 4 / 1,1%	---	---	---

Źródło: opracowanie własne

2. Obraz Śląska z perspektywy czterech dekad – wyniki konfrontacji danych z roku 1990, 2000, 2010 i 2020 (ASA 1990, ASA 2000, ASA 2010 i ASA 2020)

Obraz Śląska wykreowany przez polskich studentów niezmiennie od 40 lat kojarzony jest z przemysłem wydobywczym górniczo-hutniczym, zanieczyszczonym środowiskiem (ewentualnie charakterystycznym językiem/gwarą). Te cechy występują z bardzo dużym wskaźnikiem stereotypizacji, co świadczy o wysokiej schematyzacji znaczenia hasła i sygnalizuje, że cechy te, w każdym przeprowadzonym eksperymencie lingwistycznym, wymieniane były przez respondentów z wysoką częstością. A to z kolei wpływa na małe zróżnicowanie jakościowe obrazu Śląska.

Wykres 1. Porównanie wskaźników stereotypizacji obliczonych dla hasła ŚLĄSK na podstawie ASA 1990, ASA 2000, ASA 2010 i ASA 2020

Źródło: opracowanie własne

Kolejne cechy przypisane temu regionowi mieszczą się w obrębie aspektu¹⁰ kulturowego (odrębność kulturowa, regionalne tradycje i obyczaje); społecznego kojarzącego Śląsk z dużym skupiskiem ludności w większości górniczej, która ciężko pracuje; lokatywnego (określone położenie geograficzne, przynależność do Polski) oraz historycznego z jego historią, w tym z walkami powstańczymi. Przy czym o wydarzeniach historycznych, walkach powstańczych (powstaniach śląskich), wspominali jedynie respondenci w roku 1990. I chociaż historia wciąż pozostaje ważnym elementem dla postrzegania Śląska, to jednak w ciągu ostatnich 20–30 lat daje się zauważyć słabnącą pozycję tej cechy.

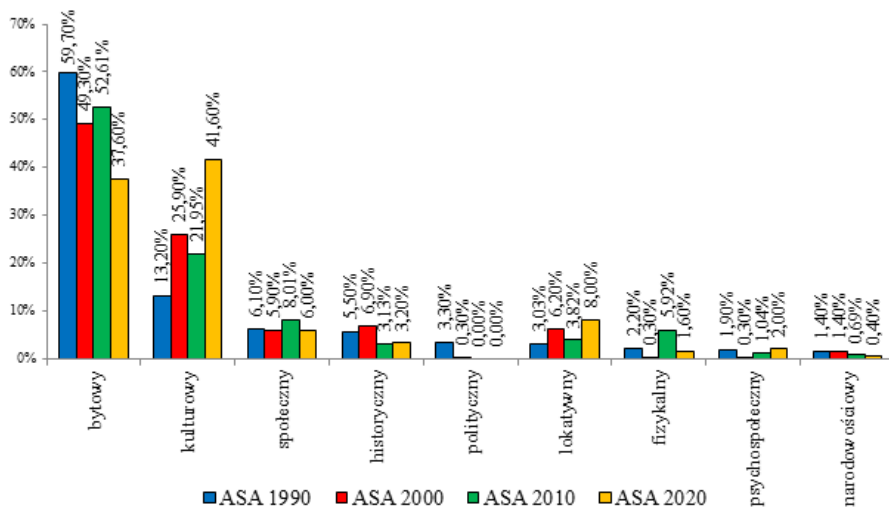
Warto zaznaczyć, że pewne cechy uznane przez respondentów w 1990 r. za ważne w obrazie Śląska w 2000 r. już nie wystąpiły w ogóle lub pojawiły się w sferze konotacji słabych; i tak ankietowani w roku 2000 przesunęli do sfery konotacji słabych chociażby przynależność Śląska do Polski, natomiast w ciągu ostatnich 20 lat młodzi ludzie zupełnie nie zwracali uwagi na ten aspekt.

Chociaż w sposobie konceptualizacji opisywanego pojęcia nie zaszły większe zmiany jakościowe, to warto zwrócić uwagę na widoczne wahnięcia ilościowe dotyczące dwu aspektów wyraźnie przeważających w obrazie Śląska: bytowego i kulturowego. W roku 1990 zdecydowanie częściej niż 40 lat później opisywano Śląsk przez pryzmat cech bytowych (59,70% --> 37,60%). Różnica okazała się znacząca i statystycznie istotna, ponieważ spadła prawie dwukrotnie (22,10%) $p^{11} = 0,012$. Z kolei w roku 2020 zdecydowanie wzrosła ranga cech kulturowych, zwłaszcza w porównaniu z rokiem 1990 i 2000 oraz 2010 (13,20% --> 41,60%). W tym przypadku dysproporcje również okazały się znaczące i statystycznie istotne, gdyż sięgnęły prawie 29,00% ($p = 0,014$).

¹⁰ Aspekt rozumiem jako domenę wyróżnioną z określonego punktu widzenia, do której można przypisać określony zespół cech. W opracowaniu wyodrębniono takie aspekty, jak: kulturowy (K), bytowy (B), fizyczny (F), społeczny (S), biologiczny (G), lokatywny (L), psychospołeczny (A), psychiczny/psychologiczny (P), ideowy (I), polityczny (T), historyczny (H) i religijny (R), narodowościowy (X), kategoria nadrzędna (N) (zob. Brzozowska 2006a: 40–41).

¹¹ p to poziom istotności i oznacza prawdopodobieństwo przypadkowego pojawienia się danego wyniku (więcej zob. Brzozowska 2006b: 45).

Wykres 2. Zestawienie cech przypisywanych ŚLĄSKOWI w ASA 1990, ASA 2000, ASA 2010 i ASA 2020 w ujęciu aspektowym

Źródło: opracowanie własne

Na dominantę semantyczną złożyły się niezmiennie te same cechy: przewaga przemysłu górniczo-hutniczego, wysokie zanieczyszczenie środowiska, istnienie regionalnej odmiany języka (gwarę śląskiej) oraz specyficznej (unikatowej) kultury. O ile jednak w roku 1990 i 2010 młodzi ludzie wciąż patrzyli na Śląsk w aspekcie bytowym, podkreślając jego bogactwo w surowce mineralne, o tyle w roku 2000 i 2020 częściej dostrzegali jego odrębność kulturową (aspekt kulturowy).

W ciągu 40 lat pomimo dużej zgodności wyników w badaniach ankietowych pod względem semantyki należy zauważyć jedną zasadniczą zmianę, która dotyczy płaszczyzny społecznej, a mianowicie dla młodych ludzi od roku 2000 Śląsk już nie jest najbardziej zaludnionym regionem kraju. Ta cecha wykazała się dość wysoką zmiennością w czasie, uzyskując statystycznie istotną różnicę ilościową $p = 0,0008^{12}$. Być może wiąże się to ze wzrostem bezrobocia, które także dotknęło ten region Polski. Jeszcze na początku lat 90. XX w. ludzie przyjeżdżali na Śląsk w celach zarobkowych. Sytuacja ta zmieniła się radykalnie, kiedy w połowie lat 90. wdrożono plany restrukturyzacji polskiego górnictwa polegające m.in. na likwidacji kopalń. Śląsk stracił wówczas pozycję najbogatszego regionu, a stał się jednym z wielu regionów Polski (por. Żywicka 2006: 302). Zasadnicze zmiany semantyczne wykazujące statystycznie istotne różnice frekwencyjne odnotowano także dla metawyrażeń: zanieczyszczenie środowiska $p = 0,027$ oraz ludzie mówią gwarą $p = 0,011$. Jeśli chodzi o pierwszą

¹² Obliczenia zmienności frekwencyjnej dla metawyrażeń **duże skupisko ludności**, **ludzie mówią gwarą** oraz **zanieczyszczenie środowiska** na podstawie danych z ASA 1990 i ASA 2000 wykonała Małgorzata Brzozowska (2006b: 54).

z wymienionych, to daje się zauważyć jej statystycznie istotny spadek aż o 70 punktów procentowych. Natomiast druga cecha z przytoczonych powyżej stopniowo wzrasta w kolejnych akcjach badawczych, uzyskując najwyższy wskaźnik rangowy w wypowiedziach respondentów w roku 2020. Różnica między rokiem 1990 a 2020 jest znacząca i statystycznie istotna, ponieważ wynosi $p = 016$.

3. Ślązak w świetle badań ankietowych (ASA 1990, ASA 2000, ASA 2010, ASA 2020)¹³

3.1. Ślązak według ASA 1990¹⁴

W roku 1990¹⁵ „prawdziwy” Ślązak jest kojarzony ze specyficznym językiem (język (K); 59 / 18,5%) i ciężką pracą w kopalni (górnik (B); 19 / 5,96%).

Tabela 2. Zestawienie cech prawdziwego Ślązaka według danych ankietowych z roku 1990, 2000, 2010 i 2020 (ASA 1990, ASA 2000, ASA 2010, ASA 2020), które uzyskały największą liczbę wskazań¹⁶

Lp.	ASA 1990	ASA 2000	ASA 2010	ASA 2020
1.	język (K); 59 / 18,5%	język (K); 80 / 23,39%	język (K); 84 / 31,46%	język (K); 75 / 35,21%
2.	górnik (B); 19 / 5,96%	kultura (K); 20 / 5,84%	górnik pracujący w kopalni (B); 36 / 13,48%	podtrzymuje śląskie tradycje i obyczaje (K); 22 / 10,32%

¹³ W każdym roku w badanej grupie znalazło się ok. 100 osób, w wieku od 19 do 25 lat, studiujących na kierunkach humanistycznych i ścisłych w różnych lubelskich uczelniach państwowych, tj. Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej (UMCS), Uniwersytecie Medycznym (UM daw. AM), Uniwersytecie Przyrodniczym (UP daw. AR), Katolickim Uniwersytecie Lubelskim (KUL) i Politechnice Lubelskiej (PL). W roku 1990 w ankiecie przeprowadzonej na UMCS wzięło udział 39 osoby, w tym 30 K i 9 M; na UM – 16 osób, 8 K i 8 M; UP – 17 osób, 6 K i 11 M; KUL – 8 osób, 8 K i 0 M, a na PL – 22 osoby, 0 K i 22 M. W roku 2000 ankiecie poddano na UMCS – 25 osób, w tym 22 K i 3 M; na UM – 16 osób, 9 K i 7 M; UP – 6 osób, 6 K i 0 M; KUL – 11 osób, 11 K i 0 M, a na PL – 46 osób, 10 K i 36 M. W roku 2010 odpowiedzi udzieliło z UMCS – 24 osoby, w tym 22 K i 2 M; z UM – 17 osób, 10 K i 7 M; z UP – 23 osoby, 14 K i 9 M; z KUL – 20 osób, 18 K i 2 M, a z PL – 29 osób, 16 K i 13 M. W ostatnim eksperymencie lingwistycznym w roku 2020 wypowiedziało się na UMCS 83 osoby w tym 81 K i 2 M; na UM – 12 osób, 10 K i 2 M; na KUL – 3 osoby, 3 K i 0 M, a na PL – 6 osób, 3 K i 3 M oraz na WAT – 5 osób, 3 K i 2 M. Materiał ankietowy zebrano w sumie od 428 respondentów.

¹⁴ Podsumowując wyniki badań ankietowych z roku 1990 i 2000, korzystam z opracowania Jerzego Bartmińskiego (zob. 2006: 303–308).

¹⁵ W ASA 1990 zostało włączonych 102 studentów (N = 102), którzy wymienili 108 cech deskryptorowych (D = 108) wyszczególnionych w 319 wyrażeniach cytatawowych (W = 319).

¹⁶ W Tabeli 2 cechy deskryptorowe zestawiono według malejącej frekwencji, uwzględniając te, których występowanie było wyższe lub równe trzem, natomiast przy podsumowaniu wyników wzięto pod uwagę wszystkie cechy, również te jednostkowe.

Tabela 2. cd.

3.	tradycja (K); 17 / 5,33%	górnik (B); 19 / 5,56%	podtrzymuje śląskie tradycje i obyczaje (K); 25 / 9,36%	górnik pracujący w kopalni (B); 17 / 7,98%
4.	pracowitość (B); 13 / 4,08%	tradycja (K); 18 / 5,26%	kuchnia śląska (B); 15 / 5,61%	kuchnia śląska (B); 15 / 7,04%
5.	przywiązanie do swego regionu, do Śląska(B); 11 / 3,44%	praca w kopalni (B); 14 / 16,37%	odrębność kulturowa (K); 14 / 5,24%	odrębność kulturowa (K); 9 / 4,22%
6.	upór (P); 8 / 2,51%	pracowitość (B); 9 / 2,63%	miejsce urodzenia i zamieszkania (L); 8 / 2,99%	miejsce urodzenia i zamieszkania (L); 8 / 3,75%
7.	odrębność (S); 7 / 2,19%	zanieczyszczenie środowiska (B); 8/2,34%	pochodzenie (G); 4 / 1,49%	pochodzenie (G); 7 / 3,28%
8.	ciężka praca (B); 7 / 2,19%	odrębność (S); 7 / 2,04%	wydobycie węgla (B); 3 / 1,12%	wydobycie węgla (B); 7/ 3,28%
9.	kultura (K); 6 / 1,88%	kuchnia śląska (B); 6 / 1,75%	położenie geograficzne (L); 3 / 1,12%	przywiązanie do Śląska (B); 5 / 2,34%
10.	patriotyzm (I); 6 / 1,88%	obyczaje (K); 6 / 1,75%	przywiązanie do Śląska (P); 3 / 1,12%	ciężka praca (B); 3 / 1,40%
11.	polskość (X); 6 / 1,88%	patriotyzm (I); 6 / 1,75%	---	---
12.	praca w kopalni (B); 6 / 1,88%	poczucie humoru (P); 6 / 1,75%	---	---
13.	odrębność narodowa (X); 5 / 1,57%	zamieszkiwanie na Śląsku (L); 6 / 1,75%	---	---
14.	patriotyzm lokalny (I); 5/ 1,57%	brak odpowiedzi / nie wiem / inne (?); 5 / 1,46%	---	---
15.	zamieszkiwanie na Śląsku (L); 5 / 1,57%	piwo (B); 5 / 1,46%	---	---
16.	zanieczyszczenie środowiska (B); 5 / 1,57	ciężka praca (B); 5 / 1,46%	---	---
17.	pochodzenie (G); 4 / 1,25%	przywiązanie do swego regionu (B); 5 / 1,46%	---	---

18.	obyczaje (K); 4 / 1,25%	historia (H); 4 / 1,17%	---	---
19.	strój (F); 4 / 1,25%	odrębność narodowa (X); 4 / 1,17%	---	---
20.	twardy charakter (P); 4 / 1,25%	strój (F); 4 / 1,17%	---	---

Źródło: opracowanie własne

To tradycjonalista, przywiązany do swojego regionu, mieszkający na Śląsku i podkreślający swoje przywiązanie do tego miejsca, np. przez patriotyzm lokalny. Z jednej strony eksponujący polskość, z drugiej zaś demonstrujący odrębność narodową, odmienność kulturową, podtrzymujący śląskie tradycje i zwyczaje.

3.2. Ślązak według ASA 2000¹⁷

W roku 2000 młodzi Polacy patrzyli na „prawdziwego” Ślązaka bardzo podobnie jak ich rówieśnicy dekadę wcześniej. Jądro znaczeniowe zdominowały cechy kojarzone z językiem ((K); 80 / 23,39%) i kulturą ((K); 20 / 5, 84%). Respondenci wyeksponowali także cechy bytowe. I tak oprócz ciężkiej pracy w kopalni doceniali pracowitość Ślązaków, ich swoiste poczucie humoru oraz walory kuchni śląskiej. Dostrzegali także skłonność Ślązaków do nadmiernego spożywania piwa¹⁸.

3.3. Ślązak według ASA 2010¹⁹ i ASA 2020²⁰

W ankiecie przeprowadzonej w roku 2010 i 2020 obraz Ślązaka jest mniej zróżnicowany niż w latach poprzednich²¹. W centrum znaczeniowym nie zaszły

¹⁷ W roku 2000 odpowiedzi udzieliło 104 respondentów (N = 104), podając 97 charakterystyk deskryptorowych (D = 97), poświadczonych łącznie w 342 wyrażeniach-cytatach (W = 342).

¹⁸ Badania konsumenckie spożywania piwa potwierdziły, że w tym regionie Polski pije się najwięcej piwa. Zdaniem prezesa Zarządu Kampanii Piwowskiej - Andrew Highcocka „Na tym polu przewodzi Śląsk i południe Polski. Otóż o ile w Polsce średnia ilość piwa to 98 litrów na głowę, to dla Śląska jest to aż 105 litrów na głowę. Specyfiką Śląska jest także to, że spożywa się tam zdecydowanie więcej piwa w gastronomii i chętniej sięga się po piwo z kega. Spożycie piwa z kega jest tam zdecydowanie większe niż w innych regionach Polski” (Łukasz Stępnia, Ślązacy piją więcej piwa i chętniej chodzą do pubów niż warszawiacy <https://www.wiadomoscihandlowe.pl/przemysl-i-produccenci/rynek-napojow-sokow-nektarow-i-wody/slazacy-pija-wiecej-piwa-i-chetniej-chodza-do-pubow-niz-warszawiacy-2428878>, Wiadomości Handlowe.pl 5.07.2016 (dostęp: 2.03.2024).

¹⁹ W roku 2010 ankietę wypełniło 113 respondentów (N = 113), podając 65 charakterystyk deskryptorowych (D = 65), poświadczonych łącznie w 267 wyrażeniach cytatach (W = 267).

²⁰ W roku 2020 na pytanie o istotę prawdziwego górala odpowiedzi udzieliło 109 studentów (N = 109), wymieniając 48 cech deskryptorowych (D = 48), powtórzonych łącznie na poziomie cytatów 213 razy (W = 213).

²¹ W roku 2010 podano 267 wyrazów określających „prawdziwego” Ślązaka, a w 2020 już tylko 213. Najwięcej wyrazów cytatach przytoczono w roku 2000, bo aż 342.

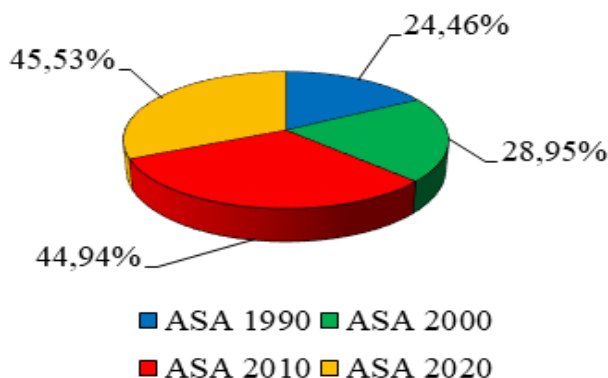
większe zmiany. Wśród wykładników konstytutywnych pozostały cechy kulturowe kojarzone z językiem (gwarą Śląską (K); 84 / 31,46%) i śląskimi zwyczajami oraz bytowe łączone najczęściej z pracą w kopalni (górnik pracujący w kopalni (B); 36 / 13,48%), wydobywaniem węgla (wydobywanie węgla (B); 3 / 1,12%) i kuchnią śląską (kuchnia śląska (B); 15 / 5,61%).

4. Obraz „prawdziwego” Ślązaka z perspektywy czterech dekad - wyniki konfrontacji danych z roku 1990, 2000, 2010 i 2020 (ASA 1990, ASA 2000, ASA 2010 i ASA 2020)

Postrzeżenie mieszkańca Śląska określają dwie cechy: mówienie gwarą i wykonywanie zawodu górnika, pracującego w kopalni. Są to cechy stereotypowe utrwalone w szerokim obiegu społeczno-kulturowym. Obie te cechy były najczęściej wskazywane przez respondentów jako dominujące w postrzeganiu „prawdziwego” Ślązaka prawie we wszystkich czterech akcjach badawczych. Jedynie w roku 2020 ankietowani w centrum znaczeniowym ulokowali kulturowane przez Ślązaków tradycje i obyczaje ((K); 22 / 10,32%).

Najwyższy wskaźnik koncentracji tych cech w obrazie Ślązaka odnotowano w roku 2010 i 2020 (zob. Wykres 3).

Wykres 3. Porównanie wskaźników stereotypizacji na podstawie ASA 1990, ASA 2000, ASA 2010 i ASA 2020

Źródło: opracowanie własne

Co ciekawe, bazyowy lokalistyczny eksponent semantyczny Ślązaka - zamieszkiwanie na Śląsku - nie był najczęściej wskazywany w żadnej z czterech akcji badawczych, wręcz przeciwnie plasował się na końcowych pozycjach listy rangowej. Obraz „prawdziwego” Ślązaka zdominowały najwyraźniej cechy kulturowe i bytowe, budujące spopularyzowany powszechnie wizerunek Ślązaka, odbiegający od jego regionalnego (lokalnego) wyobrażenia. Na pierwszym

miejsce wymieniano regionalną kulturę, kładąc nacisk na gwara, regionalne tradycje, obyczaje oraz strój ludowy. Ta ostatnia cecha pojawiała się dość często w odpowiedziach respondentów w roku 1990 i 2000, w dwóch kolejnych badaniach – w ASA 2010 i ASA 2020 – nie wystąpiła w ani jednej wypowiedzi ankietowych. Miejsce drugie bezwzględnie kojarzono z ciężką pracą w górnictwie, w kopalni, łączoną ze smogiem, zanieczyszczonym środowiskiem. Z tymi cechami korespondują bardzo bogate charakterystyki psychologiczne (upór, twardy charakter, przywiązanie do regionu, pracowitość), ideologiczne (patriotyzm i patriotyzm lokalny) oraz – co szczególnie ciekawe – narodowościowe; z jednej strony pozostające w zgodzie z dość powszechnym i tradycyjnym widzeniem Śląska jako integralnej części Polski jest dość mocno akcentowana polskość Ślązaków, szczególnie w roku 1990 (*Polak, mający poczucie przynależności do Polski*), z drugiej zaś w roku 2000, 2010 i 2020 coraz częściej bywa podkreślana świadomość odrębności regionalnej (*poczucie jasno wyodrębnionej wspólnoty, mocne poczucie odrębności regionalnej*) oraz przekonanie, że prawdziwy Ślązak *nie jest ani Niemcem, ani Polakiem, jest Ślązakiem; czuje się Ślązakiem*. Ten pogląd najczęściej dochodził do głosu w wypowiedziach respondentów w roku 2000 (por. Bartmiński 2006: 307, 308).

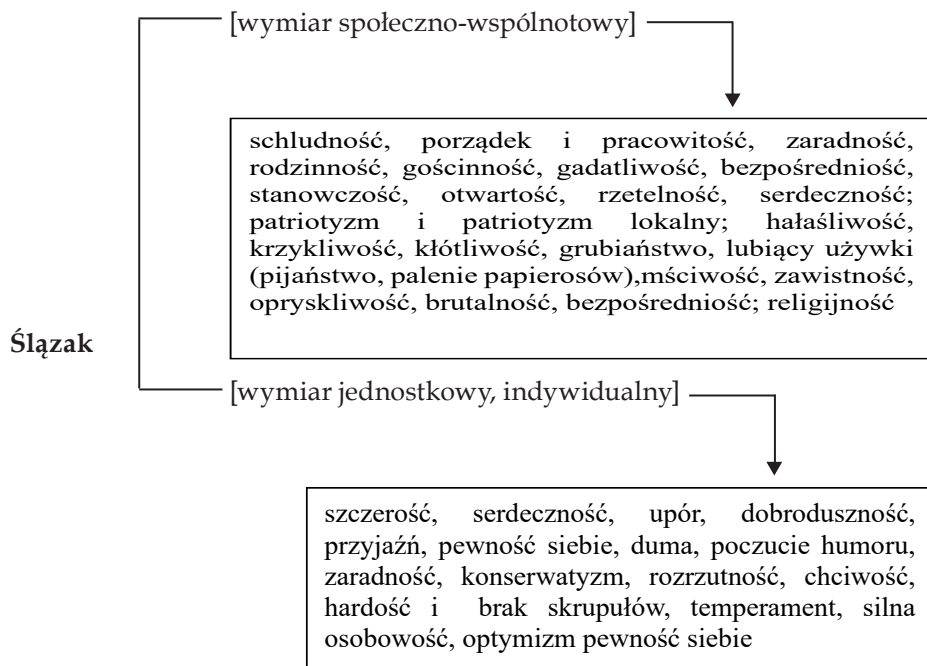
Ewaluację Ślązaka w przewadze pozytywną najwyraźniej widać w roku 2000 i 2020. Mentalny obraz Ślązaka oscyluje wokół cech podkreślających jego pracowitość, zaradność, rodzinność, gościnność, gadatliwość, bezpośredniość, stanowczość, hardość, dobroduszość, otwartość, rzetelność, szczerłość, upór, serdeczność, pewność siebie, dumę i poczucie humoru. Nieliczne cechy negatywne dotyczą tylko dwu aspektów psychospołecznego (hałaśliwość, kłótniwość) i kulturowego (grubiaństwo, brak skrupułów) i społecznego (awanturnik). Jednak najwięcej negatywnych cech pojawiło się w wypowiedziach respondentów w roku 1990, wówczas zwracano uwagę na takie cechy Ślązaka jak: konserwatyzm, skłonność do alkoholu (pijaństwo), rozrzutność, chciwość. Sporo cech dotyczyło strony psychospołecznej: mściwość, zawistność, opryskliwość, brutalność. Nieliczne pozytywne cechy podkreślały jego zaradność, schludność, porządek i pracowitość. Rozbudowana i zróżnicowana kolekcja cech psychologicznych, które wpłynęły na wielostronną charakterystykę charakterologiczną Ślązaków zdecydowanie przeważała w roku 1990 i 2020.

Psychologiczny portret Ślązaków zrekonstruowany na podstawie badań ankietowych jest konsekwencją spojrzenia na tę grupę w wymiarze społeczno-wspólnotowym jako zbiorowość ludzką osadzoną w określonym czasie i przestrzeni, powiązaną różnymi relacjami, więziami i prawami życia społecznego, ujmowaną w perspektywie synchronicznej (por. Kowalczyk 1990: 283–287; Puzynina 1997: 389–391) i w wymiarze indywidualnym, jako człowieka społecznego, jednostki (*homo/persona socialis*), która współlistnieje, współdziała, współpracuje z innymi, doskonalcąc znajomość podstawowych społecznych relacji i doświadczeń (por. Mycek 2006a; 2006b: 129–131; 2009). W tym potencjalnym

psychospołecznym wizerunku mieszkańców Śląska pojawiają się zarówno cechy pozytywne, jak i negatywne (z wyraźną przewagą tych pierwszych).

Układ cech eksponowanych w wymiarze społeczno-wspólnotowym i jednostkowym przedstawia poniższy schemat.

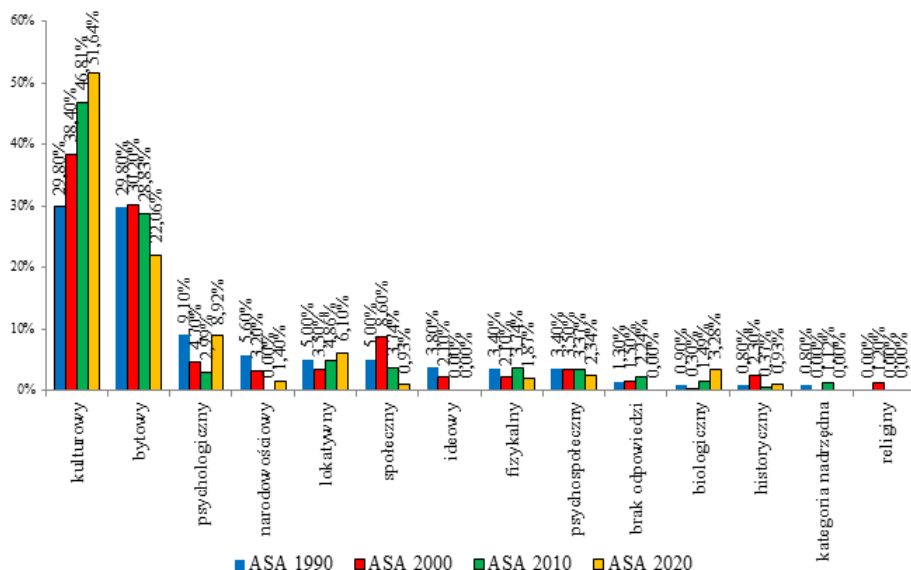
Schemat 1. Psychospołeczny obraz mieszkańców Śląska. Układ cech w wymiarze społeczno-wspólnotowym i jednostkowym

Źródło: opracowanie własne

Na przestrzeni czterech badanych dekad sposób postrzegania Ślązaka przez lubelskich studentów uległ dość istotnym przeobrażeniom, a na dość szybkie tempo zmienności znaczenia w czterech momentach czasowych wskazują uzyskane wyniki statystyczne.

Wykres 4. Zestawienie cech przypisywanych „prawdziwemu” ŚLĄZAKOWI w ASA 1990, ASA 2000, ASA 2010 i ASA 2020 w ujęciu aspektowym

Źródło: opracowanie własne

Przed wszystkim zmieniła się nieco struktura aspektowa modelująca obraz Ślązaka. Wyraźnie umocnił swoją pozycję aspekt kulturowy; o ile w roku 1990 wskazało na niego około 30,0% badanych, o tyle 30 lat później okazał się ważny już dla ponad połowy badanych studentów. Zakres jego zmienności jest na tyle znaczący, że można uznać go za statystycznie istotny ($p = 0,0198$). Spośród szerokiego wachlarza aspektów wpisanych w charakterystykę „prawdziwego” Ślązaka, oprócz aspektu kulturowego, największą zmiennością statystyczną w czasie ostatnich 40 lat wyróżniły się jeszcze aspekty bytowy ($p = 0,0094$) i psychologiczny ($p = 0,0125$).

Przez ostatnie 10 lat wyraźnie spadła ranga cech bytowych związanych z pracą w górnictwie i specyficzną kuchnią śląską (7,74%). Coraz rzadziej była wskazywana polskość Ślązaka. Tylko w roku 2000 eksponowano u Ślązaków religijność, wiarę i chrześcijaństwo. W roku 2000 i 2020 silniej podkreślano śląskie poczucie humoru, na co wpływ mogły mieć popularne w mediach dowcipy śląskie („bery śmieszne i uciészne”) (zob. Bartmiński 2006: 308) oraz seriale (np. „Święta wojna”).

5. Wnioski

Analiza danych dowiodła, że współcześni młodzi Polacy postrzegają Śląsk głównie przez pryzmat cech bytowych (stopień uprzemysłowienia, zagospodarowania regionu, charakterystyczne potrawy, specyfika zatrudnienia czy brak dbałości o środowisko naturalne) kultowych (odrębność kulturowa, folklor, język, tradycje, obyczaje), fizykalnych (specyfika krajobrazu, fauny, panujących warunków atmosferycznych, ukształtowanie terenu), społecznych (mieszkańcy, ludzie), lokatywnych (położenie geograficzne) i historycznych (ważne wydarzenia historyczne związane z danym regionem).

Z wypowiedzi respondentów wyłania się nieco bardziej urozmaicony obraz mieszkańców tego regionu. Współtworzą go przede wszystkim cechy kulturowe (kultura, język, tradycje i zwyczaje), bytowe (zajęcia mieszkańców, potrawy) i psychologiczne ujawniające zarówno pozytywne, jak i negatywne cechy ich charakteru, intelektu, zdolności, zainteresowań i uczuć²². Relatywnie wyjątkowe miejsce zajmują także cechy fizykalne kojarzone z wyglądem (wąsy), ubiorem (buty), tężyzną fizyczną, czyli takimi atrybutami, które wyróżniają „prawdziwego” Ślązaka i lokatywne kojarzone z pochodzeniem, miejscem zamieszkania i urodzenia. To one tworzą twarde jądro semantyczne badanych pojęć. W sferze słabych konotacji pojawiają się cechy narodowościowe, psychospołeczne nazywane zachowania społeczne, relacje z innymi ludźmi, społeczne i etyczne. Okazjonalnie pojawiły się cechy ideowe, biologiczne, historyczne oraz religijne.

Bardzo wysoki stopień koncentracji składników znaczenia Śląska i Ślązaka, głównie w dwóch ostatnich dekadach, świadczy o tym, że respondenci, wskazując na pewne cechy z wysoką częstością, kreowali bardziej wyschematyzowany i mniej różnorodny obraz badanego pojęcia.

Co ciekawe, cechy najczęściej wymieniane przez ankietowanych jako konstytutywne zarówno dla Śląska, jak i jego mieszkańców rzadko, albo też wcale, nie były jego cechami definicyjnymi lecz typowymi w wyobrażeniu, które mieli młodzi lubelscy respondenci.

Literatura

Bartmiński J., 2006, ŚLĄZAK, w: J. Bartmiński (red.), *Język – wartości – polityka. Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 303–308.

²² Należy podkreślić, że w czasie czterech badanych dekad ewaluacja Ślązaka była raczej pozytywna, choć nie całkowicie. Kilkanaście negatywnych cech pojawiło się głównie w aspekcie psychologicznym (12) i psychospołecznym (8) oraz w znikomym stopniu w fizykalnym (3). Cech dodatnich najwięcej było w aspekcie psychicznym (12) nieco mniej w psychospołecznym (6) oraz symbolicznym w bytowym (3), kulturowym (3), społecznym (2) i religijnym (1).

- Brzozowska M., 2006a, *O przebiegu badań nad zmianami nazw wartości w 1990–2000*, w: J. Bartmiński (red.), *Język – wartości – polityka. Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 36–43.
- Brzozowska M., 2006b, *Istotność statystyczna różnic w rozumieniu nazw wartości w ankietach ASA 1990 i ASA 2000*, w: J. Bartmiński (red.), *Język – wartości – polityka. Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 44–62.
- Kowalczyk S., 1990, *Zarys filozofii człowieka*, Sandomierz: Wydawnictwo Diecezjalne, s. 283–287.
- Mycek S., 2006a, *Człowiek i odpowiedzialność*, Sandomierz: Wydawnictwo Diecezjalne.
- Mycek S., 2006b, *Etyka jako odpowiedzialność*, Sandomierz: Wydawnictwo Diecezjalne, s. 129–131.
- Mycek S., 2009, *Persona socialis. Teologiczne wymiary człowieka w społeczeństwie*, Sandomierz: Wydawnictwo Diecezjalne.
- Puzynina J., 1997, *Słowo – wartość – kultura*, Lublin: Wydawnictwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, s. 389–391.
- Rzetelska-Feleszko E., 1998, *Polskie nazwy własne. Encyklopedia*, Warszawa–Kraków: Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN.
- Stępnia Ł., *Ślązacy piją więcej piwa i chętniej chodzą do pubów niż warszawiacy*, <https://www.wiadomoscihandlowe.pl/przemysl-i-produccenci/rynek-na-pojow-sokow-nektarow-i-wody/slazacy-pija-wiecej-piwa-i-chetniej-chodza-do-pubow-niz-warszawiacy-2428878>, *Wiadomości Handlowe.pl* 5.07.2016 (dostęp: 2.03.2024.).
- Żywicka B., 2006 *ŚLĄSK*, w: J. Bartmiński (red.), *Język – wartości – polityka. Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 299–302.